

A PHD-ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Tóth Ákos

A meglevés szóisméltései

(Tanulmányok Tandori Dezső költészetének „középső” korszakáról)

Témavezető: Dr. Fried István, professzor emeritus

Szegedi Tudományegyetem

Bölcészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Szeged, 2013

I.

A doktori dolgozat témájának megjelölése

Benyújtott doktori munkámban Tandori Dezső költészetének „középső” korszakát vizsgálom meg, szándékom szerint változatos nézőpontokból és különböző, a tárgy eltérő problémáira érzékeny módszerek segítségével. A munkának „*A meglevés szóisméltései*” címet adtam, mivel véleményem szerint ez lefedi a Tandori-befogadás azon kihívásait, mellyel minden róla szóló kritikai munkának, kommentárnak – jelesül az én munkámnak is – szembesülnie kell. „*A meglevés szóisméltései*” szókapcsolat (az idézet forrása Tandori *Gép zaja; infrarubin fény* című hosszúverse, Tiszatáj, 1987/1-2.) tagjaiban ugyanis mintha mindazok a tendenciák, irányzatok jelentkeznének, melyek a Tandori-olvasás több évtizedes útjait befolyásolták, alakították. A „meglevés” az írásmű jelenideje, aktuális szituációja helyett egy, a szövegforma zárt szerkezeténél kiterjedtebb és sokatmondóbb „Élet” kereteire látszik utalni. Olyan folyamatművészet, nehezen megragadható performativitás ezek szerint Tandori tevékenysége, mely a költő kísérletei iránt fogékony kritikai olvasatokban az összművészeti felfogás elsőségéhez vezetett. Más, kevésbé kedvező megközelítésekben a követhetlenség vádját és elítélő gyakorlatát vonta maga után. Annak hátterében, hogy a művek által megteremtett figura megkerülhetetlennek látszik az leírások nagy része számára, s e személyiség öntörvényéből vezetik le az értelmezés rendszabályait, bármily furcsán hangozzék is, Tandori művének szelíd elutasítása, a művekkel való szembesülés elhalasztása áll. Azért beszélhetünk ’szelíd’ elutasításról, mert – mint említettem – sokszor éppen a mindenkori, elkötelezett Tandori-kutatás, -olvasás produkciói vezettek ilyen kiegyensúlyozatlan, a szöveg esztétikai igazsága számára nyugtalanító végeredményhez. Munkám során mindvégig igyekeztem kerülni a monografikus ihlet efféle kísértéseit.

Ha a „szóisméltés” kifejezésre irányítjuk figyelmünket, akkor viszont a Tandori-olvasás másik pólusa, a szövegirodalmi jelenlét jelzéseire érzékeny és az avantgárd (minimum: nyelvújító) törekvéseket előtérbe helyező, főképpen a költői nyelv történeti megalkotottságára reflektáló gondolatmenetekhez juthatunk. Véleményem szerint a nyelvi regiszter egyoldalú és kizáró jellegű centrumba helyezését Tandori művészete maga is kétségbe vonja, elutasítja. A célra tartó irodalomtörténeti szemlélet, a recepcióesztétikai megfontolás tehát ott bizonyul egyoldalúnak vagy túlzónak, ahol csak e „szóisméltéseket”

hallja meg, a nyelvi mű önmagát (vissza)jelző nyomait veszi észre, s ahol – ezzel párhuzamosan – emulasztja a szóismétlésnek, megismétlésnek életes alapot adó „meglevés” alkalmait. Ennek az olvasásmódnak az elterjedtsége leginkább a modern magyar költészettörténet azon gesztusában érhető tetten, mely a korai, valóban kísérletező (hipotetikus líra-fogalmakkal dolgozó) Tandori-kötetekre összpontosít, s elvonja a költői mű folyamatosság-rajzának kijáró figyelmet a későbbi, a ’70-es évek végétől keletkező művektől. Ezt a történetileg és teoretikusan megnyugtató, de az életmű rendezett arányait megbontó szemléletet ugyancsak igyekeztem elkerülni, mikor munkám szempontjainak kiválasztásához fogtam. Az egyik legfontosabb és a kutatás téma- és értékválasztását egyszerre reprezentáló döntésnek a Tandori-életművön belüli korszak-kijelölést nevezném. Munkámban az író ún. „középső” korszakával foglalkoztam: vagyis a ’70-es évek végén megfigyelhető művészi változásokényszer drasztikus életmódváltásként kifejtett, előadott eseményétől (nagyjából 1976/77-től) a zárókő-szerepet is magára vállaló, a művészi nyelv egyértelmű kimerítését és elkövetkező új életeit bejelentő, megjósoló *Koppar Köldüsig* (1991) tartó időszak művészi eredményeit, töredékes készletéseit vizsgáltam át.

II.

A doktori dolgozat legfontosabb kérdései, problémái

Tandori Dezső pályájának „középső”, hosszan kitartott pillanata a hivatalos- és átlagolvasó számára a feloldatlan problémák, írás-paradoxonok tárházát rejti magában mindmáig. Az irodalmi közgondolkodás emlékezetében leginkább csak „madaras/verebes” korszakként, „hiperrealista” líra- és prózatörekvések bemutatójaként vagy konzekvensen (ön)dokumentáló periódusként rögzülő, számtalan munkát felölelő művészi komplexum a kritikai-irodalomtörténeti megközelítésekben (évtizedek múltán is szinte kísérleteknek nevezhető tapogatózásokban) pár jól szervezett, ismétlődő (főként retorikai) trópus- és szöveganalizáló eljárás körül csoportosul. Ilyenek pl. a tautologikus belső és külső idézés módszerei; a lírai-próza szekvencialitás feltételei vagy a műfaji határokat számtalanszor „áthágó”, formailag is heteronóm szövegépítkezés stb. Mindeközben azonban többnyire észrevétlen marad az az eszmei, szemléletbeli újdonság és akár filozófiai is nevezhető

igény, mely mindig az egyes mű fölé rendelt műegész, mint fiktív „Egyetlen” Tandori-féle értelmét szolgáltatja. A kritikai anomáliának csak egyik része következik abból a tényből, hogy a korai versköteteket (*Töredék Hamletnek; Egy talált tárgy megtisztítása*) megszólítani kész beszédmódok, szövegelemző eljárások, elméleti diskurzusok nagyjából a kötetekkel egy időben (olykor azokat követően), vagyis kissé megkésve jelentkeznek kritikai irodalmunkban, s talán túl sokat is köszönhetnek ezeknek a szövegeknek önalakulásuk terén, s így túl sokat is fizetnek vissza szemlélésük, szinte azonnali kanonizációjuk során, amivel – utólag láthatóan – mesterséges módon beavatkoznak az életmű lefolyásrendjébe. A másik nehézség a középső korszak szemléletileg egyszerre rendkívül zárt és nyitott tulajdonságában gyökerezik. Zárt, mert Tandori ekkor szakít tudatosan és látványosan a magyar írók érdeklő problémavilág szinte egészével. Ugyanakkor nyit is, mégpedig azon „speciális” horizontok és témák felé, melyeknek lassú, alapos körvonalazása az érett, középső korszak előtti „koncept-kötetek” lapjain már megkezdődött (*A mennyezet és a padló; Még így sem*).

Munkámban ezt a középső, belsőleg elkerített szövegvilágot úgy vizsgálom, hogy a műfajilag sokszínű (nagy részt ekkor figyelhető meg a novellista, regényíró, esszéista, krimi-szerző, gyermekköltő, műfordító Tandori fontosságbeli feliratkozása a költő mellé) anyagot nem elsősorban a befogadás talán másodlagos nézőpontjából tekintem jól összerendezett egységnek, vagyis olvasom eggyé, hanem primer módon, a szövegek ajánlását szem előtt tartva a koncepció és a megvalósulás egységére, közös kiindulására figyelmezek. A műveket egy olyan „organikus” poétika bejelentéseiként/kísérleteiként olvasom, mely a reprezentáció műveletében az intermediális és mnemotechnikai tudatosságnak nagy szerepet szán. A leírásban így fontos helyet kap egyrészt a gesztusértékű írásművészet kidolgozásának a hagyományos szövegiségtől egyre távolodó elképzelése, mely a nyelvi jel átértékelésének feladatát sürgeti. Másrészt e szövegfelfogást állandóan alakítja a feltételezett és integrált hagyomány tudata: a magyar- és világirodalmi (kon)textusok, valamint az idézés, mint autonóm, kulturált tudásforma. Céлом, hogy egyszerre teljes és átfogó képét, alapos elemzését nyújtsam ennek a nagy célokért induló, az irodalmi jelölhetőség, a reprezentálhatóság határait feszegető, mindeközben a hagyományos műélvezet kritériumainak is megfelelő, a szép radikális többféleséget felkínáló vállalkozásnak. Ennek érdekében az adott corpus minél többrejtű és több középpontú vizsgálatát tűztem ki célul. A korszak értelmezése során egyszerre válnak lényegessé a fordulat ténye köré csoportosítható érvek, a paradigma újdonságáról szóló híradások és a mű folytonos felismerését biztosító jellegzetességek, jelzések. A szövegfelfogásban beállt változás bemutatásakor éppúgy vizsgálat alá vonok

köteteket, ciklusokat, különböző szerveződésű szövegcsoportokat, mint egy-egy emblematikus művet, az adott korszak poétikája szempontjából tipikusnak is nevezhető alkotást.

III.

A doktori dolgozat fejezeteinek rövid bemutatása

A költészet átalakul – hogy is? (Bevezetés)

A disszertáció bevezetésében tisztázni kívántam azokat a fogalmakat és előfeltevéseket, melyek segítségével a következőkben vizsgálat alá vonom a kiválasztott pályaszakaszt. A Tandori-életműben (költészetben) beállt fordulat tényét egyrészt mint e művészet önértelmezéseiben megjelenő nyílt felhívást, nem egyszer felszólítást értelmeztem. Másrészt azonban problematizáltam is, amennyiben látható vagy látens ellentétet állapítottam meg a Tandorival és a modern magyar irodalomban betöltött szerepével foglalkozó irodalmi kritika szemléletmódja és pályaelképzelése, valamint e szövegvilág önreflexiójának, szándékainak irányai között. Már a munkának ebben a kezdeti szakaszában megjelenik a tanulmányokban később visszatérő, középponti(nak bizonyuló) téma: a költészetnek a megismeréshez való viszonya. Mindvégig alapvető kérdése maradt az értekezésnek, hogy egy, a nyelv izolációs természetének tételezéséből kiinduló, a világi személyiség valós elválasztottságára következtető műszemléletnek milyen esélyei, milyen lehetőségei vannak a megértést célul kitűző és bizonyos, meghatározható olvasási konvenciók alapján működő irodalmiság intézményével szemben?

A napóra fája (Az elégia, mint az időben-lét olvashatósága a „középső” Tandorinál)

A disszertáció következő részében Tandori ezidejű lírai működését az elégikus megfogalmazás hagyományával szembesítettem. Az elégia ebben a felfogásban azonban nem annyira műfajként, szabályos normaként értelmeződik, mint inkább a művészetfelfogásának alapot adó időszemlélet, állandó múlta vonatkoztatás alapján. Tandori műveiben a szekvencialitás természetes, irodalmi adottságát konstruktív módon állítja az elmondás

középpontjába, és mind a sorozatokban megnyilvánuló életmű-részek, mind az egyes művek tekintetében elsődleges referenciakeretként értelmezi, aktualizálja.

Mint egy megérkezés (Tandori, avagy a nem-ott-lét ontológiája: A feltételes megálló)

Ebben a fejezetben – a definitív, módszertani és a versbeli szemlélet általánosságait leíró előkészítések után – igyekeztem mind konkrétságában, mind konceptuális jellegében megragadni az általam pályafordulatként értékelt, a '70-es évek második felében lejátszódott költészeti momentumokat. Mivel Tandori, meglátásom szerint *A feltételes megálló* (Versek: 1976-1980, Magvető Könyvkiadó, Bp., 1983) című kötetében gyűjti össze és jelenti be ennek az újrakezdésnek vagy valódi elindulásnak a lehetőségét, szükségesnek láttam ennek a – mind a Tandori pályáját, mint az elmúlt évtizedek magyar költészetének viszonyait tekintve központi jelentőségű – kötetnek alaposabb, önálló elemzését adni. Szükségesnek látszott, hogy a „megfelezett hasonlat” Tandori által felajánlott (Goethe *Faustj*ának egy helyére visszavezetett) terminusát, mint a szöveg egy ideális állapotát, és mint e státusz állandó, éppen a textualitás követelményei által állandóan veszélyeztetett pozícióját megfigyeljem tézis-szerű lehatároltságában és esetleges működésében, hatékony szerepeiben egyaránt. Ezen túl tanulmányom vissza-visszatérő kérdése Tandori költői nyelvének és a képnek viszonyára irányul, arra, hogy a jelölés problematikusságát leleplező és e nehézséget állandóan tematizáló nyelvi műalkotás számára miként s miért jelenhet meg a felszabadítás eszközeként és példajaként, egyben a mű ontológiai tisztázásának lehetőségeként a kép ideálalakja. E kérdésfeltevésre a választ a kötet egy olyan hosszúvers ciklusának elemzésétől vártam (*Részlet*), mely az impresszionista tájképfestészet „hagyományának”, művészettörténeti újításainak tanulságait, a percepció és az ábrázolás viszonyában megjelenő forradalmi javaslatait – értelmezésem szerint – az itteni szövegmunkálatok gondjaként és megoldásaként analógiás módon hasznosítja az jegyzésben. A fejezetben egyúttal kísérletet tettem arra – egy másik reprezentatív versdarab (*Falusi templom, 1912*) szoros olvasásának segítségével -, hogy a Tandori korabeli megértését irányító tematikus segédfogalmak talán legelterjedtebbikét, a madarakra vonatkozót kivonjam az életrajzi olvashatóság kizárólagos felügyelete alól és a líratárgy fenomenológiai értelmezésének garanciájaként alkalmazzam.

Egy pillanat (emlék)műve (Tandori Dezső: Napfény egy üres szobában)

Amíg tehát e fejezetben a kép és szöveg kölcsönös viszonyának értelmezésében a szövegi lét analógiájaként jelentkező vizuális reflexió lehetőségeire összpontosítottam, addig munkám következő esettanulmányában egy klasszikus esztétikatörténeti vita aktualizálását végeztem el. Az Edward Hopper ismert képére született Tandori-változat értelmezése során a képi és a belőle kiinduló szövegi paradoxon működés módjára voltam figyelmes, illetve arra, ahogyan a kétféle médium – saját lehetőségeinek felülvizsgálata és megkérdőjelezése által – a rendelkezésére álló jelölési mód térrel és időiséggel kapcsolatos ábrázolási/értelmezési sémáit felszínre hozza.

„Szép Ernő voltunk” (Az irodalmi kollegialitás természetrajzához: Szép Ernő és Tandori Dezső)

A disszertáció nagyobb terjedelmet szentel a Tandori költészeti és költészetelméleti munkáiban körvonalazódó irodalomtörténeti szándékok rekonstruálásának. Főként a Szép Ernő művéhez való kapcsolódás és útkeresés jelensége irányította figyelmemet egy, Tandori olvasása során eddig kevésbé jelentősnek ítélt kérdésre: a modern (magyar) költésztörténet narratívájának/narratíváinak, közkeletű elbeszéléseinek keletkezésére, a költésztörténeti kánon felülbírálatának és maradandóságának problémájára, illetve a művészi hagyományválasztás mint hagyományújítás gesztusrendjére s persze arra, ahogyan e folyamat, illetve a róla való gondolkodás formái Tandori művészetében jelentkeznek, teret nyernek. A Szép Ernő hatástörténeti szerepét feldolgozó, összekapcsolódó elemzések a szűken vállalt feladattól, Tandori és Szép lehetséges viszonyának megfigyelésétől elmozdulva kísérletet tesznek a XIX. és XX. század fordulójától megjelenő modern magyar lírai követelések konvencionális költésztörténeti gondolkodás által összesített eredményeinek és megállapításainak a Tandori művészete által nyújtott kortárs értelmezési és recepciós horizont szempontjából való átvizsgálására és újraértékelésére. E fejezetben a pretextus és azt feldolgozó szövegvilág kapcsolatának leírásakor elsősorban azokat az olvasásajánlatokat vettem szemügyre s értékeltem, melyek a Szép művével kapcsolatba kerülő esszéista, irodalomtörténész, szerkesztő és közreadó Tandori útját jelölik ki. A tanulmányozás e szakaszában a költői szöveg olvasása által kiépülő befogadói diskurzusnak a meggyőzés, a kanonizálás, a propagandaként felfogható ajánlattétel stb. gesztusain, voltaképpen a megformázott vélemény, ideológia alakzatain keresztül feltáruló szerkezetének rekonstruálására irányult. Az olvasás a költészetelemző esszék retorikus működésének kimutatásakor a szöveg háttérét megalkotó ítéletformák és hipotézisek, kritériumok leírását

tekintette feladatának (ilyen „alkalmak” voltak a dolgozatban: a Szép „felfedezéséről” való beszámolás; a Szép-líra világirodalmi és magyar irodalmi felmérésének lehetőségei; a Szép-pályával való változatos hasonlítási műveletek stb.).

Nemes cselekedetek egy néptelen tájon (Szép Ernő-Tandori Dezső: Magányos éjszakai csavargás(ok))

Az irodalmi mű poétikai kérdései ennek fényében a mindenkori történeti megfigyelés és elsajátítás folyamatában valódi (irodalom)politikai kérdésekké válnak. Éppen úgy, mint ahogyan az érvényes hagyomány kijelölésére vonatkozó mozzanatok az adott diskurzus átformálásának leghatékonyabb eszközét jelentik. Mindezen működések dinamikus, intertextuális kapcsolatfelvételként értékelhető jelentkezését kívántam példázni Tandori két modell-értékű szövegmutatványának és előzményeiknek részletes bemutatásával. A disszertációnak jelentős részét kitöltő szoros olvasás Szép *Magányos éjszakai csavargás* című versére született Tandori-verziók elemzését nyújtja, szándék szerint úgy, hogy abban – a szövegek eltérő történeti, szociokulturális, poétikai stb. kontextusainak megjelenítésével – feltárulhassanak e poétikát végeredményben mozgató és fenntartó, csak látszatra történeti szempontú érdeklődés rugói. Végeredményben a Szép Ernő-irányába indult költői expedíciók mögött annak az esztétikai-filozófiai-művészi paradoxonnak megértésére törekedtem, mely Tandori vállalkozásában egyszerre kötődik a nyelv kommunikációképtelenségére, az ismeret megvonására utaló teoretikus tételezésekhez és a kölcsönösség, az empátia ennek részben ellentmondó művészi programjához.

A dolgozat részeredményei az alábbi publikációkban jelentek meg:

Tanulmányok:

„Aachenben az ember raaer...”

(Tandori Dezső Koppár Köldüs c. kötetéről) – tanulmány, In Tiszatáj, 2001/7.

Az ismerős és titkos tandarab

(Emlékezet – felejtés – történelem a kilencvenes évek Tandori-lírájában), In Szövegek között V. [Fejezetek a mai magyar irodalomból], Szeged, 2001

Egy (ki)állítás képei

(Festményversek absztrakt művekről), In. Szövegek között VI. [Fejezetek a világirodalom köréből], Szeged, 2002.

A napóra fája

(Az elégia, mint az időben-lét olvashatósága a „középső” Tandorinál), In Tiszatáj 2006/4.

Egy pillanat (emlék)műve

(Tandori Dezső: Napfény egy üres szobában), In Tiszatáj, 2009/1.

Mint egy megérkezés

(Tandori, avagy a nem-ott-lét ontológiája: *A feltételes megálló*), In Jelenkor, 2010. január

Látkép és világnézet

(A szemlélet fogalmáról és szerepéről Tandori Dezső *A feltételes megálló* című kötetében), In Szövegek között XV., szerk. Fried István, Kovács Flóra, Lengyel Zoltán, SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged, 2010.

“Szép Ernő voltunk”

(Az irodalmi kollegialitás természetrajzához: Szép Ernő és Tandori Dezső), In Szövegek között XVI., szerk. Fried István, Gyulai Zoltán, Kovács Flóra, Pál Katalin, SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged, 2011,

Szép Ernő útja

(Az irodalmi nyivánosságtól az irodalmi nyilvánvalóságig), In Híd 2012. január

Sugárút a végtelenbe

(Szép Ernő: *Magányos éjszakai csavargás*), In Irodalomtörténeti Közlemények 2012/6. szám

A költészet átalakul – hogy is?

In Forrás 2012. december

Bírálatok:

Befejezett múlt

(Tandori Dezső: Aztán kész), In Tiszatáj 2002/3.; Újraközölve: Szörös Kő, 2001/6. szám; Helikon, 2003. 6. szám

TD meg a Világ

(Tandori Dezső: Az Oceánban), In Bárka, 2002/6. (november-december)

A szabad-iskola-kerülő

(Tandori Dezső: „Hol élsz te?”), In Tiszatáj, 2003/12.

Ébrenlét és poézis

(Tandori Dezső: Az Éj Felé), In Alföld 2004/12.

Holott nincs

(Tandori Dezső: A Legjobb Nap), In Új Könyvpiac 2006. december

Az élmunka hátországa

(Miért ne élnél örökké? A hetvenéves Tandori Dezső válogatott bibliográfiája 1965-2008, Összeállította és szerkesztette: Gergely Ferenc és Kovács Ákos), In Új Könyvpiac 2009. január-február

Az erősebb lét legközelén

(Tandori Dezső: Rilke és angyalai – Önéletírás égiekkel), In Nagyítás 2010/6. szám

A 464-es járat utasai

(Tandori Dezső: Jaj-kiállítás), In Revizor (revizoronline.hu), feltöltve: 2012. március 4.

Szerkesztések, közreműködések, előadások:

Tandori Dezső: *A Legjobb Nap* (válogatott versek)

(Szerkesztette, a szövegeket gondozta, utószóval ellátta: Tóth Ákos)

Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2006.

Tandori Dezső: *A Rossz Reménység Foka* (versek, 2004-2008)

(Az anyagot összegyűjtötte, szerkesztette: Tóth Ákos)

Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2009.

Tandori Dezső: *Csodakedd, rémszerda* (tárcák, esszék, tanulmányok: 2000-2010)

(Az anyagot összegyűjtötte, szerkesztette: Tóth Ákos)

Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2010.

A körbejárható ember

Tandori Dezső 70 éves – bevezetés az ünnepi blokk írásaihoz

Az ünnepi szám vendégszerkesztője: Tóth Ákos, In Forrás, 2008. december

„Ezt mind egyszerűen el kéne mondani”

(Interjú Tóth Ákossal, A Legjobb Nap című Tandori-kötet szerkesztőjével), In A hét (Marosvásárhely), 2007. 03. 02.; Újraközölve: Forrás 2007. július-augusztus

Szép Ernő útja

(Az irodalmi nyivánosságtól az irodalmi nyilvánvalóságig)

Előadás megtartása a József Attila Kör XVII. Irodalmi Napok rendezvényén, *Párhuzamos örökségek*, 2011. június 10-11.

